

Н. В. Колодрубська,
аспірант,
Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана

КОНЦЕНТРАЦІЯ І ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ КАПІТАЛУ ТА ВИРОБНИЦТВА В ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

У статті розглянуто проблеми концентрації і централізації виробництва та капіталу в період трансформації економіки України.

Annotation In the article the problems of concentration and centralization of production and capital are considered in the period of transformation of economy of Ukraine.

*Ключові слова: капітал, концентрація капіталу, централізація капіталу.
Key words: capital, concentration of capital, centralization of capital.*

ВСТУП

Ринкові відносини характеризуються посиленням взаємозв'язків і взаємозалежностей між економічними суб'єктами. Функціонування механізму міжгалузевого переливання капіталу, що підсилює конкурентний тиск і націлює підприємство на проведення курсу диверсифікації виробництва, можливе лише в рамках організаційних структур, які володіють висококонцентрованим і централізованим виробництвом. Усупільнення виробництва, в яких би формах вони не здійснювалося, є синонімом прогресуючого розвитку суспільства. Таким чином, усупільнення виробництва необхідно розглядати як усупільнення усього відтворювального процесу в цілому.

Проблеми дослідження капіталу як економічної категорії, процесів його функціонування, концентрації та централізації всебічно розглядали класики економічної науки: А.Сміт, Д.Рікардо, Дж. С. Мілль, К.Маркс, Дж.Б.Кларк, Дж. М. Кейнс та ін. [1—6].

Певним питанням концентрації та централізації капіталу присвячені роботи сучасних українських вчених: А.З. Астаповича, В. Гейца, В.В. Костицького, О. Костусева та ін. [7—10].

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є розкрити передумови і умови концентрації, централізації капіталу та виробництва в ринковій економіці, а також уточнити зміст даних понять і їх роль у формуванні ефективних ринкових відносин.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Причини виникнення і розвитку монополій пов'язані з дією об'єктивних економічних законів, розвитком продуктивних сил і істотними змінами в технологічному способі виробництва.

По-перше, дія закону конкуренції. Закон конкуренції і кожна його функція підпорядковані досягненню головної мети виробництва — максимізації прибутку. Щоб максимізувати прибуток, виробник повинен постійно нарощувати обсяги виробництва і продажу товарів, поступово усуваючи своїх конкурентів. Врешті-решт виробник, захоплюючи і контролюючи велику частину виробництва і збуту товарів, перетворюється на монополіста. Це означає, що конкуренція породжує свій антипод — монопо-

лію. Конкуренція і монополія завжди існують у реальній ринковій економіці як дві протилежні і взаємозумовлені її характеристики.

Монополізм набуває певних ознак навіть у тій економічній системі, де монополії не займають панівного становища [11, с. 219].

Монопольне положення бажане для кожного підприємця. Воно дозволяє йому уникнути цілого ряду проблем і ризиків, пов'язаних з конкуренцією, зайняти привілейоване положення на ринку. Концентруючи у своїх руках значну господарську владу, вони мають можливість з позицій сили впливати на інших учасників ринку, нав'язувати їм свої умови і досягати найбільшої вигоди.

По-друге, причиною виникнення монополії є дія закону концентрації капіталу і виробництва.

Технічні і структурні зрушення в промисловості зумовили зростаюче значення великих підприємств. На новому етапі розвитку техніки зросли мінімальні розміри капіталу, необхідного для функціонування підприємств на новій технології виробництва, і розміри самих підприємств, тому лише за таких умов застосування нової техніки могло бути економічно ефективним [12, с. 380].

Концентрація капіталу — це процес збільшення розмірів індивідуального капіталу за рахунок капіталізації прибутку, тобто використання певної її частини на розширення виробництва.

Отже, наслідком концентрації капіталу є концентрація виробництва. Рушійна сила цього процесу — конкурентна боротьба. В результаті конкуренції з маси дрібних і середніх підприємств виділяються декілька найбільш великих, які стають монополістами. Таким чином, створюється ланцюжок: конкуренція породжує концентрацію виробництва, а ця концентрація, на певному ступені свого розвитку, призводить до монополії.

По-третє, причиною створення монополії є процес централізації капіталу.

Централізація капіталу — це збільшення розмірів капіталу внаслідок поглинання або об'єднання декількох, раніше самостійних, індивідуальних капіталів у один більший.

Однією з основних форм централізації капіталу є створення акціонерних компаній.

Таким чином, концентрація і централізація капіталу і виробництва створили об'єктивну необхідність і можливість виникнення монополій, стали їх економічною основою.

По-четверте, причиною виникнення монополій стала трансформація індивідуальної приватної власності.

По-п'яте, економічні кризи другої половини XIX ст. стали чинником прискорення концентрації і централізації виробництва і створення на цій основі монополій.

Наслідком економічних криз є масове розорення і банкрутство дрібних і середніх підприємств. Деякі з них насильно поглинаються великим капіталом, а інші вимушені погоджуватися на об'єднання, щоб уникнути розорення. Взаємозв'язок цих двох явищ — криз і монополій — показує одну з причин прискореної монополізації економіки.

У основних галузях виробництва обстановка докорінно змінилася. Вільна конкуренція між десятками і сотнями більш-менш економічно рівноцінних капіталістичних підприємств поступилося місцем пануванню небагатьох великих підприємств, що вступили один з одним в різного роду угоди і союзи. Капітал став набувати монополістичних рис, а капіталізм перетворюватися на монополістичний капіталізм. Утворення монополістичного капіталу, хоча і стало закономірним результатом концентрації виробництва і централізації капіталу, знаме-

нувало собою не просто розширення панування капіталістичних виробничих відносин, а їх істотну якісну зміну.

Заміна капіталізму вільної конкуренції пануванням монополій не означає зникнення конкуренції. Монополії і конкуренція завжди знаходяться в діалектичній єдності.

З утворенням монополії характер конкуренції істотно змінюється. Стара вільна конкуренція капіталістів відходить в минуле. Вирішального значення набуває конкуренція між великими монополіями у рамках окремих галузей, національних, господарств і в масштабі усього світового капіталістичного господарства. Велетенські економічні комплекси незрівнянно глибше, ніж невеликі фірми минулого століття, втягнуті в систему національного і міжнародного розподілу праці. Монополії роблять приблизний облік ринків збуту, джерел сировини, ресурсів, капіталу і робочої сили, технічних можливостей, використовуючи для цього велику статистичну інформацію, систему галузей і макроекономічних моделей. На базі такого обліку виробляються відповідні прогнози, визначається стратегія в області виробництва, капіталовкладень, наукових досліджень і дослідно-конструкторських розробок (НДДКР), підготовки кадрів і т.д.

Але в цій своїй діяльності монополії неминуче вступають у відносини конкуренції між собою, в гостре суперництво одне з одним. Особливою гостротою відрізняється нині конкурентна боротьба на світовому ринку. З'являються нові методи конкурентної боротьби. В умовах домонополістичного капіталізму головним її засобом була цінова конкуренція (тобто збиття цін шляхом пропозиції ціни нижчої, ніж у конкурента). При пануванні ж монополії відкрита цінова конкуренція між концернами — відносно рідкісне явище. Обкладаючи величезною економічною і фінансовою потужністю, монополії не можуть витіснити один одного з ринку без руйнівних наслідків для себе. Тому на короткочасні коливання попиту вони вважають за краще відповідати не зміною ієн, а маневруванням завантаження виробничих потужностей. Ціни зберігають відносну стійкість навіть під час криз і, як правило, ростуть у період економічних підйомів.

Процес розвитку капіталу зумовлений не лише змінами відносин власності і пов'язаних з ними відносин контролю і управління, але і зростанням масштабів капіталу. Це кількісне зростання розмірів капіталу неминуче призводить до нової якості (капітал — монополія).

Накопичення служить основою концентрації капіталу, під якою розуміється процес збільшення розмірів індивідуального капіталу в результаті капіталізації приношеної їм додаткової вартості.

Оскільки цей процес пов'язаний з розмірами додаткової вартості, або прибутку, яка, у свою чергу, залежить від величини капіталу, що створює її, то стає ясно, що концентрація означає зосередження все більшої частини капіталу суспільства в руках власників великих капіталів. Чим більша частина капіталу зосереджена у меншій частині власників капіталу, тим більша міра його концентрації.

Концентрація капіталу може бути прискорена його централізацією. Централізація капіталу є процесом збільшення розмірів капіталу в результаті об'єднання або злиття декількох раніше самостійних капіталів. Цей процес забезпечується двома шляхами:

1) шляхом добровільного злиття окремих капіталів в один. Нерідко це робиться під впливом конкурентної боротьби з метою збереження індивідуальних капіталів, якщо їм загрожує поглинання

більшим капіталом. Іноді капітали об'єднуються для створення єдиного спільного підприємства, якщо одного капіталу для цього виявляється недостатньо. Одним із способів такого об'єднання є створення підприємства у вигляді акціонерного товариства;

2) шляхом поглинання одного капіталу іншим, як правило, більшим. Зазвичай таке поглинання є результатом конкурентної боротьби, сильніші позиції в ній має великий капітал, так що великі капітали ростуть швидше дрібних не лише в результаті масштабнішого накопичення, але і в результаті поглинання інших капіталів.

Централізація капіталу нерідко відбиває централізацію виробництва, яка припускає об'єднання самостійних підприємств в єдине виробниче ціле у більше підприємство або у виробничий комплекс, що полягає в об'єднанні двох і більше підприємств, тих, що виконують загальні виробничі завдання.

Таке об'єднання підприємств може бути як добровільним, так і вимушеним для однієї зі сторін, що об'єднуються. У першому випадку воно припускає злиття капіталів через об'єднання підприємств. У другому випадку одне підприємство зазнає поразки в конкурентній боротьбі, оголошується банкрутом і його майно розпродається в рахунок сплати боргів. Воно може бути скуплене власником великого капіталу і стати його власністю. Централізація капіталу і виробництва, означаючи укрупнення індивідуальних капіталів, у свою чергу, сприяє їх прискореному накопиченню і подальшому росту.

Збільшуючи розміри окремих капіталів, централізація, на відміну від концентрації, не означає одночасного збільшення громадського капіталу. Вона зумовлює лише зміни в його розподілі між капіталістами. Проте, прискорюючи у багато разів створення великих і найбільших підприємств, централізація активно сприяє посиленню процесу концентрації, а отже, і зростанню усього громадського капіталу. Великі підприємства мають ряд економічних переваг перед дрібними, і тому процес концентрації, тобто накопичення капіталу, відбувається у них більше інтенсивно. Але чим сильніше стають великі капіталісти, тим швидше вони витісняють і розоряють у конкурентній боротьбі дрібних капіталістів, прискорюючи процес централізації капіталу. Таким чином, концентрація і централізація капіталу — два взаємно пов'язаних і взаємно доповнюючих один одного процеси, причому головним, визначальним з них служить процес концентрації.

Концентрація і централізація капіталу, як правило, супроводжуються концентрацією виробництва. Виробництво у міру розвитку капіталізму все більше і більше зосереджується в порівняно невеликому числі великих і надвеликих підприємств.

Особливо різке посилення централізації капіталу і виробництва відбувається в період воєн і економічних криз. Під ударами криз банкрутують і розоряються тисячі дрібних і середніх підприємств, а великі поглинають їх і стають ще більшими. У сучасний період величезний вплив на темпи концентрації і централізації капіталу чинить науково-технічна революція. Підприємства в новітніх галузях виробництва (атомна промисловість, електроніка, ракетобудування та ін.) можуть бути створені лише при колосальній централізації капіталу. Організація наукових досліджень також вимагає дуже великих витрат. Новітні галузі виробництва і наукові дослідження великих масштабів у ряді розвинених капіталістичних країн все частіше базуються на державно-монополістичній власності.

ВИСНОВКИ

Виражаючи рівень усусільнення виробництва, концентрація тим самим відноситься до системи

ринкових економічних відносин на усіх фазах відтворення. Зокрема, вона утілює відносини між державою (суспільством) і господарюючими суб'єктами, між останніми, а також між ними і їх працівниками з приводу виробництва, розподілу і споживання частини додаткового продукту, який виступає у формі відповідної частини прибутку, що капіталізується. Саме у цих відносинах формуються оптимальні розміри первинних виробничих господарських ланок. Досягнення такої оптимальності немислимо поза облік ефективности функціонування останніх, як визначального чинника їх конкурентоспроможності.

Послідовний розгляд механізму реалізації закону концентрації вимагає також аналізу процесу централізації чинників і ресурсів виробництва. Централізація певною мірою здійснюється незалежно від збільшення масштабів усього громадського виробництва, в чому і полягає її відмінність і перевага порівняно з концентрацією, тотожною накопиченню.

Література:

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит; пер с англ. В.С. Афанасьев — М.: Эксмо, 2007. — 957 с. — (Антология экономической мысли).
2. Рикардо Д. Начала политической экономии / Петти В., Смит А., Рикардо Д., Кейнс Дж., Фридмен М. Классика экономической мысли: соч. — М.: Эксмо-Пресс, 2000 р. — 278 с.
3. Милль Дж.С. Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии / Дж.С. Милль; И.В. Филатов (науч.ред.), В.Б. Бобров (пер.). — М.: Эксмо, 2007. — 1038 с. — (Серия "Антология экономической мысли").
4. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / К. Маркс; (Предисл. Ф.Энгельса. Пер. И.И. Скворцова — Степанова). Т. I. — М., Политиздат, 1973., Т. I. — Кн. I. Процесс производства капитала. 1973. — 453 с.
5. Кларк Дж.Б. Распределение богатства / Кларк Дж.Б.; Ассоциация российских вузов; Д. Страшунский (пер.), А. Бесчинский (пер.). — М.: Гелиос АРВ, 2000. — 367 с. — (Классики экономической науки — XX век).
6. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж.М. Кейнс; Ассоциация российских вузов / Н.Н. Любимов (пер.с англ.). — М.: Гелиос АРВ, 1999. — 352 с. — (Классики экономической науки — XX век).
7. Астапович А.З. Транснациональный капитал США в мировом хозяйстве / А.З. Астапович — М.: Наука, 1990. — 200 с.
8. Перехідна економіка: [підручник для студ. вищ. навч. закл., що навчаються за освітньо-профес. програмою підготовки бакалавра напряму "Економіка та підприємництво"] / Геєць В.М., Панченко Є.Г., Лібанова Е.М., Варналії З.С., Грищенко А.А.; В.М. Геєць (ред.). — К.: Вища школа, 2003. — 592 с.
9. Костусев А.А. Конкурентная политика в Украине / А.А. Костусев. — К.: КНЕУ, 2004. — 310 с.
10. Костицький В.В. Закон перманентної концентрації капіталу: Економічна історія та українські реалії / В.В.Костицький. — К.: Ін-т законодавчих передбачень і правової експертизи, 2003. — 198 с.
11. Економічна теорія: Політекономія: підручник / За ред. В.Д.Базилевича. — К.: Знання-Прес, 2001. — 581 с.
12. Політична економія: навч. посібник / К.Т. Кривенко, В.С. Савчук, О.О. Беляєв та ін.; За ред. д-ра екон. наук, проф. К.Т. Кривенка. — К.: КНЕУ, 2001. — 508 с.

Стаття надійшла до редакції 30.06.2012 р.